

Comunități umane. Tradiții sociologice

Maria Larionescu

Universitatea București

Abstract: *The article discusses the evolution of the „human community” concept, from a substantial understanding to a functionalist understanding. The analysis focuses on two partially overlapping models: the community-society typology elaborated by F. Tonnies (and its critique by R. Boudon) and the model of integrated development of rural communities, elaborated by D. Gusti. The comparative study of the two models highlights two Gustian innovations in relation to Tonnies’ model: the integrative moral dimension, and the conception of the community as a synthesis of the substantial and the functional dimension. The main hypotheses that have guided the rural monographical research of the Bucharest School of sociology are discussed with reference to their current relevance for community development projects.*

Keywords: community, society, moral involvement, informal social control, rural monography, community development

Cuvinte-cheie: comunitate, societate, implicare morală, control social informal, cercetări monografice de sate, dezvoltare comunitară

Termenul de comunități umane prezintă o *polisemie* accentuată, de la comunități teritoriale (sate, orașe, națiuni, regiuni culturale sau administrative), comunități de conviețuire (de mod de viață, obiceiuri, norme de viață), comunități ocupaționale (agrare, industriale, academice, de afaceri, lingvistice, de timp liber), ideologice (religioase, etnice, politice), comunități de bunuri, la comunități imaginate virtual etc.

Evoluția ideii de comunitate: de la viziunea substanțială la cea funcțională (relațională).

Contextul socioistoric și cognitiv care a favorizat dezbaterile asupra statutului ideii de comunitate, a dinamicii sale în cercetările sociologice coincide cu împrejurările care au pregătit emergența sociologiei în câmpul științelor socioumane.

Sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea au oferit condiții favorabile pentru apariția unor atitudini teoretice tipice care stau la baza tradițiilor dominante în sociologie, cu impact asupra felului cum erau gândite comunitățile umane: *raționalismul*, înfiripat încă din epoca Renașterii, care a servit apoi „veacuri de-a rândul ca mijloc de a legitima aspirațiile revoluționare ale tinerei clase burgheze” (Zeletin, 1992, 57) și *istorismul*, ce a apărut ca o „reacțiune împotriva ideilor revoluționare” (Zeletin, 1992, 55; Larionescu, 2007, 17-20).

Cultura raționalistă semnifică: „emanciparea de tirania tradiției și bazarea pe judecata proprie, singura ce împrăștie lumină” (Zeletin, 1992, 57), „*disprețul istoriei*” și al instituțiilor vechii ordini feudale – comunităților

umane istorice, bisericii, monarhiei, breslelor, familiei tradiționale – precum și a relațiilor de unitate, coeziune, ierarhie, apartenență, ritual, datorie, angajare morală, continuitate care le caracterizează. La temelia viziunii raționaliste stă concepția „dreptului natural” al indivizilor, liberi de la natură, de a se asocia și de a crea „*societatea rațională*” sau *contractuală* (Bădescu, 1994, 52-56). „Țesătură specifică de relații voluntare”, societatea rațională se întemeiază pe omul natural care, așa cum specifică Ilie Bădescu, este faptul primar, omul ca om înainte și independent de orice relație socială: acesta nu este membrul unei confesiuni religioase, nici al unei bresle sau al unei comunități locale, drepturile sale fiind garantate de natura omului și nicidecum condiționate social-istoric (Bădescu, 1994, 53). Reprezentanții „luminilor”, J.J. Rousseau, D’Alembert, F.M. Voltaire, D. Diderot, C. S. Montesquieu, M.J.A. Condorcet, împărtășeau credința că societățile umane pot fi modelate și schimbate structural prin legi și instituții. De altfel, Marie Jean Antoine de Condorcet era convins că indiferent de rasă, istorie, tradiții, „o lege bună trebuie să fie bună pentru toți oamenii, după cum o formulă de geometrie e adevărată pentru toți” (Lovinescu, 1972, 137).

Tradiția culturii raționaliste conține o serie de angajamente teoretice care au funcționat ca instrument de socializare intelectuală a sociologilor în direcția abordărilor individualiste, utilitariste, a alegerilor raționale în abordarea comunităților umane.

Cel de al doilea curent de idei, *istorismul*, a apărut după 1792, ca reacție la cotropirea Germaniei de către armatele Revoluției franceze conduse de Napoleon Bonaparte, văzut aici ca un purtător al culturii raționaliste. Lupta împotriva Revoluției franceze dă naștere unei mișcări culturale ample, Romanticismul german, care produce o cultură alternativă celei raționaliste și anume *cultura comunității istorice* sau *istorismul*. Istorismul semnifică „*derivarea prezentului din trecut*” (Zeletin, 1992, 60) și nu din rațiune. Trecutul, „Evul mediu nu este mort,” cum considerau

raționaliștii, ci „trăiește în așezămintele prezentului” (Larionescu, 2007, 19):

- instituțiile nu sunt o creație conștientă, a rațiunii, ci ele se dezvoltă treptat, din tradițiile trecutului;
- în societate *nu există creație*, intervenție creatoare a rațiunii, *ci doar devenire*;
- societatea este un *organism*, „ceva viu, un întreg care trăiește, se dezvoltă lent și treptat, în faze succesive” (Zeletin, 1992, 60-62).

Ideile cu privire la evoluția organică, devenirea istorică, societatea ca organism, respectul tradiției vor nutri teorii sociologice asupra comunității caracterizate prin demers integrator, organicism, pozitivism, structuralism, în care structurile sociale controlează și domină indivizii. Unul dintre cele mai cunoscute modele teoretice asupra comunității, inspirate din confruntarea dintre cele două culturi tipice, aparține lui Ferdinand Tönnies (1855-1936), în cunoscuta lucrare *Comunitate și societate*, 1887.

Ferdinand Tönnies : o perspectivă substanțială asupra ideii de comunitate.

Fundamentele analitice ale concepției sale sunt *substanțiale*, și pot fi sintetizate în două tipare de conviețuire umană – Comunitate vs. Societate :

- *Comunitatea constă în conviețuire decurgând din înclinații naturale.*
- *Societatea este construcție utilitară, calculată.*

În concepția lui Tönnies (apud Speranția, 1938, 420-421) *comunitatea* este, o formă de conviețuire socială susținută de un fond spiritual, de voința „esențială” (biologică, instinctuală, naturală, originală); voința „esențială” este spontană, ea decurge din cerințele vitale, fiind o simplă expresie a corpului viu. Comunitatea are caracter organic; ea decurge din forțele naturale coezive ce zac în ființa noastră ce se orientează spre ceilalți, înglobându-se în interesele colective. Pentru Tönnies comunitatea este o reuniune omenească primordială, naturală determinată de predispoziții

gregare înăscute : sentimentul matern, frăţesc, înclinările sexuale, obiceiul convieţuirii, rutina. Exemple : familia, satul, poporul etc. Comunitatea se reglementează prin cutumă şi tradiţie. Raporturi caracteristice : graiul, vorba ; se naşte şi se cultivă religia.

După autorul german (apud Speranţia, 1938, 420-421) *societatea* se întemeiază, pe voinţa raţională sau „arbitrară” şi este o construcţie conştientă, utilitară, calculată ; ea este o sinteză a voinţelor egoiste, potrivnice interesului comun şi decurge din punerea faţă în faţă a egoismelor individuale, conţinând relaţii contractuale, juridice. Viaţa societăţii apare manifest în oraşe ; ea dă statul organizat. Societatea se reglementează prin legi şi decrete. Raport caracteristic : schimbul de bunuri. Se naşte şi se cultivă convenţia şi teoria. Societatea este : maşină de scopuri egoiste ; piaţă negustorească ; câmp de concurenţă fără inimă. Ea implică agravare, dezaxare, alterarea fundamentului natural deoarece prin raţionalizare rolul factorului afectiv dispare din compoziţia voinţei care domină relaţiile şi activităţile sociale. Societatea provenită din egoism şi luptă progresează prin cultură şi morală, dar anihilează atracţia spontană a omului spre om.

Comentariu critic făcut de R. Boudon (1990, 300-303) asupra interpretării tipologiei *comunitate-societate* elaborată de Ferdinand Tonnies.

Sociologul R. Boudon atrage atenţia asupra unor interpretări greşite a tipologiei lui Tonnies întâlnite la marea majoritate a sociologilor care au urmat. Discursul sociologului francez are câteva secvenţe semnificative.

Mai întâi, *evidenţa lui Tonnies* : prin distincţia comunitate-societate Tonnies atrage atenţia asupra unei evidenţe şi anume că există contexte sociale în care interdependenţa între indivizi este mai puternică, controlul social este mai eficient şi contexte cu interdependenţă mai puţin puternică ; în provincie te simţi mai supravegheat decât în metropolă.

În al doilea rând, este vorba de *interpretări greşite* : din evidenţa lui Tonnies s-au născut „corolarii supărătoare şi fragile” : în comunitate individualitatea este dizolvată,

individul dispare, colectivitatea se exprimă prin individ. Dovada : unanimitatea, consensul ce domneşte la sate.

În al treilea rând, sunt aduse o serie de *argumente* care întăresc ideea deformării concepţiei lui Tonnies de către generaţiile ulterioare.

- Faptul că individul se află sub supraveghere la sat nu înseamnă că individualitatea sa ar fi dizolvată ; unanimitatea deciziilor într-un sat nu semnifică obligatoriu consensul, ci poate fi un semn de neîncredere, iar neîncrederea o consecinţă a interdependenţei.
- Semnificaţia unanimităţii este diferită de interpretările uzuale. În comunităţile săteşti este practicat dreptul de veto. Ori a pretinde dreptul de veto pentru tine şi ceilalţi înseamnă de fapt o maximizare a ponderii fiecărui individ în decizia colectivă, deoarece orice individ poate bloca o decizie dorită de ceilalţi ; de regulă, unanimitatea e obţinută după discuţii îndelungate.
- Adeziunea la valorile comune nu presupune dizolvarea individualităţii, ci probează eficacitatea controlului social şi al gradului înalt de interdependenţă între membrii grupului.
- Tradiţionalismul, slaba capacitate de inovare a comunităţilor săteşti, nu este semnul adeziunii silite la un model colectiv, ci consecinţa unui înalt grad de interdependenţă între indivizi ; într-un sistem puternic interdependent orice inovaţie influenţează pe ceilalţi.

Concluzia lui R. Boudon

Corolariile din distincţia lui F. Tonnies – individualitatea este dizolvată în comunitate, individul există doar în societate, consensul domneşte în comunităţi – sunt îndoielnice şi periculoase deoarece introduc confuzie între conceptul de comunitate (Tonnies) şi comunitatea călduroasă, armonioasă a tradiţiei romantice. Aceasta este o viziune utopică asupra societăţilor reale care inhibă cunoaşterea.

Interpretarea corectă propusă de R. Boudon este următoarea : gradul de interdependență, eficacitatea și rigoarea controlului social variază de la o formă socială la alta. Această aserțiune enunță distincții acceptabile, clare, evidente. Ea are valoare cognitivă.

În consens cu recomandările metodologice făcute de M. Weber, autorul francez consideră că *trebuie înlăturate conceptele colective* – forța tradițiilor, ethos de clasă, etc. propuse spre explicare și trebuie să recurgem la investigarea comportamentelor individuale care le compun.

Evoluția ulterioară a conceptului de comunitate a înregistrat o schimbare de optică, în sensul atribuirii unei *semnificații relaționale*.

Comunitatea : semnificație relațională

Ideea sociologică de comunitate semnifică astăzi „o bază comună pentru satisfacerea nevoilor comune”, un ansamblu de relații sociale complexe, de natură economică, spirituală (Sanders, 1958) ; ea acoperă „formele de relaționare care au ca trăsături un înalt grad de intimitate personală, profunzime emoțională, angajare morală, coeziune socială și continuitate în timp. Comunitatea este fondată pe om conceput în integralitatea sa, mai degrabă decât în raport cu unul sau altul dintre rolurile sale pe care el le poate deține într-o ordine socială dată” (Nisbet, 1967, 47).

O sinteză a atributelor definitorii pentru o abordare sociologică a comunității (Irwin Sanders, Michael Taylor, Anthony Cohen, Amitai Etzioni, Robert Nisbet, Philip Selznick), ar putea cuprinde următoarele caracteristici (Pitulac, 2007, 119-121) :

- existența unor credințe și valori comune ;
- prezența unor relații directe ;
- reciprocitatea (relații și schimburi ce implică cooperare, ajutor mutual) ;
- similaritatea și diferența (percepția oamenilor cu privire la identitatea comună care îi diferențiază de alte comunități, comunitatea ca „referent simbolic al identității”) ;
- existența imperativelor morale (grija pentru binele celorlalți), exercitarea controlului social informal de către comunitate ;
- existența unei „uniuni a solidarității și respectului”, semnificând interacțiunea

indivizilor (participarea membrilor comunității) ca întreg mai degrabă decât în roluri specifice (indivizii nefiind tratați ca „resurse umane” în diverse scopuri).

Un model al comunităților umane, cu vocație de sinteză a dimensiunilor substanțiale și funcționale, a fost elaborat și testat, în perioada interbelică, de Școala sociologică de la București, fondată de către Dimitrie Gusti (1880-1955) și principalii săi colaboratori : Henri H. Stahl (1901-1991), George Vlădescu-Răcoasa (1885-1989), Traian Herseni (1907-1980), Mircea Vulcănescu (1904-1952), Anton Golopenția (1909-1951).

Comunități umane. Modelul gustian al „dezvoltării integrate a comunităților rurale”. Semnificație actuală

Sensul pe care D. Gusti și Școala sa îl conferă conceptului de comunitate umană este mai larg decât cel propus de F. Tonnies în lucrarea amintită. În locul cunoscutei dihotomii comunitate – societate D. Gusti operează cu o categorie mai generală, cu funcție integratoare a tipurilor lui F. Tonnies : *unitățile sociale*, conceptualizate ca „ansambluri de manifestări cu oarecare stabilitate și consistență”, care constituie obiectul de studiu al cercetării sociologice. După „gradul de consistență, obiectivare și durabilitate”, ele se clasifică în *comunități, instituții și grupări*. *Comunitățile*, preciza Gusti, sunt determinate de factori exteriori lor, prezentând un grad maxim de integrare a indivizilor, până la anihilare ; ele controlează membrii în chip absolut, aceștia neputând înrâuri și nici părăsi grupul. Indivizii nu-și pot schimba propria calitate în raport cu comunitatea ; indivizii intră în comunitate „prin naștere” și nu o pot părăsi. Comunitățile stăpânesc oamenii și durata formelor de conviețuire. *Instituțiile* sunt „unități de stări și funcțiuni cu viață autonomă, independentă de cea a indivizilor”. Intrarea indivizilor este facultativă, dar, odată

intrați, ei sunt constrânși să se supună normelor acestora. *Grupările* sunt unități flexibile în care indivizii pot să intre, să iasă după voie sau să le modifice. În cadrul unităților sociale se experimentează raporturile sociale, definite ca fenomene de interacțiune între familii, grupuri, vecinătăți, generații etc. Faptele sociale în evoluție, disoluție, transformare constituie procesele sociale.

Inovația gustiană – asupra comunităților umane deschide față de tiparul lui Tonnie – o perspectivă nouă, mai modernă asupra acestora. Se pot identifica câteva note caracteristice ale noii viziuni propuse de Școala de la București.

Dimensiunea morală integratoare

Fundamentele voluntare „esențiale” ale comunității, preluate de Gusti din filozofia și psihologia germană, nu susțin disjuncția tipologică comunitate-societate ci, mai degrabă, unitatea lor morală fundamentală datorată „participării” celor două concepte la categoria superioară a unității sociale. Meritul fondatorului Școlii de la București constă în faptul că a asimilat principiile filozofiei fenomenologice privind înțelegerea realității sociale ca unitate socială voluntară și le-a aplicat creator la domeniul sociologiei comunităților. El a regândit *relația* dintre voința socială și unitatea socială, pe care a pus-o în centrul concepției sale sociologice. Pentru Gusti voința socială constituie esența vieții sociale și principiul său explicativ. *Voința este înzestrată de autor cu capacitatea uimitoare de a crea unitatea socială, deci de a îndeplini o funcțiune morală primordială*, în virtutea constituției sale intime, a morfologiei sale. Preluând distincția kantiană a voinței ca impuls și ca mobil, D. Gusti dezvoltă ideea dublei determinări a voinței sociale, și anume: motivarea afectivă și rațională a acesteia. Prin apelul la instanța morală a unităților sociale, Școala de la București a legitimat de fapt ideea coexistenței comunităților urbane alături de cele rurale și nu ruptura lor conceptuală.

Comunitatea ca sinteză între dimensiunea substanțială și funcțională

Recursul referențial gustian la conceptele unității sociale și voinței sociale a rodit într-o formulă modernă asupra sensului comunității care înfrățește dimensiunea voluntară cu dimensiunea relațională. Expresia teoretică a acestei sinteze este ***paradigma monografiei sociologice a comunităților umane*** (Larionescu, 2007, 121-122 ; 126-130), construită pe baza principiilor kantiene ale deducției transcendente (Herseni, 1934, 98-99); ea (paradigma) constă în opt categorii ce îndeplinesc funcțiunea de „condiție generală *a priori*” sub care lucrurile pot deveni obiecte ale cunoașterii noastre în general”: patru cadre și patru manifestări (activități), guvernate de legea paralelismului sociologic.

Oricât de importantă este voința socială ca fundament analitic al unităților sociale, consideră Gusti, ea singură nu are putere de actualizare în activități sociale care întrețin viața unei comunități. Voința socială are nevoie de un material pe care să-l prelucreze. Acest material este constituit din „unitatea mediului” sau a „*cadrelor vieții sociale*”, care definesc virtualitățile, putințele de devenire ale unei comunități, cu alte cuvinte „mediul”: „natura sau cadrul cosmic și viața sau cadrul biologic formează cadrele naturale, asociale”; „timpul sau cadrul istoric, și conștiința sau cadrul psihic formează cadrele imanente sociale”. Cadrele provoacă reacții ale voinței, indicând o posibilitate, nu o necesitate. Cu alte cuvinte, cadrele nu au capacitatea de a determina în chip univoc transformări (manifestări) sociale, ele nu indică niciodată, în chip nemijlocit, o necesitate, ci doar „un câmp de virtualități ce urmează să fie actualizate” de puterile voinței sociale (Gusti, 1946, 54). Cercetările pe teren cu instrumentarul cadrelor și manifestărilor voinței sociale au furnizat dovezi în acest sens, constând în numeroase situații în care în aceleași cadre apar manifestări diferite sau în cadre diferite apar manifestări asemănătoare (Gusti, 1946, 53). De pildă, coloniștii

moți de lângă Timișoara, observă Gusti, continuă să profeseze meseriile de „negustori ambulanzii săraci în câmpiile mănoase ale Banatului”, iar coloniștii macedoneni din Dobrogea „perseverază în păstorit și comerț în mijlocul tătarilor și turcilor agricultori”.

Nu mai puțin originală este și viziunea lui Gusti asupra teoriei manifestărilor voinței sociale. Definite drept categorii *a priori* care structurează realitatea socială, manifestările economice și cele spirituale constituie **substanța** vieții sociale, în vreme ce manifestările juridice și politice alcătuiesc **funcțiunea** acesteia. Tipologia manifestărilor gustiene își află izvorul de inspirație în filosofia kantiană. Tr. Herseni prezintă raportul dintre cele două tipuri de manifestări formulat de D. Gusti ca un răspuns kantian: activitatea economică și spirituală fără reglementarea juridică și ierarhizarea etică ar fi o activitate oarbă, haotică; activitatea juridică, morală, politică și administrativă fără o materie pe care să o organizeze ar fi o activitate lipsită de conținut, goală (Herseni, 1934, 102).

Deosebit de ingenioase sunt ideile lui Gusti privind virtualitatea cadrelor voinței sociale și actualizarea lor în manifestări sociale; prin aceste idei autorul deschide ușa larg spre *semnificația funcțională a unităților sociale, deci și a comunităților umane*. Pentru autorul sistemului monografiei sociologice factorii de mediu natural și social, luați în sine, nu au semnificație sociologică explicativă, nu intră în categoria cadrelor voinței sociale, întrucât nu satisfac cerința **relației** dintre circumstanțele naturale și sociale și viața socială a comunităților. Această relație este multiformă: provocarea de acțiuni și reacții, luptă necentenită, influență reciprocă, constrângere, presiune, conformism, autonomie, inovație, supraviețuire etc. „Mecanismul vieții sociale e doar declanșat, dezlănțuit de cadre, dar reacțiunea se săvârșește după o structură care-i aparține” voinței sociale (Herseni, 1934, 100). Izbindu-se de împrejurările diferite de mediu, precizează Gusti, voința socială este înrăurită în expansiunea ei, dar în același timp ea câștigă o resursă esențială și anume

materialul de care se servește pentru a crea manifestările spirituale, economice, etico-juridice și politico-administrative.

Dimensiunea explicativă integralistă

Originalitatea modelului gustian asupra comunităților umane este accentuată de **legea paralelismului sociologic** care reglementează natura raporturilor dintre cadre, manifestări și voința socială: acestea sunt raporturi de interdependență, coexistență, și nu de subordonare logică. După D. Gusti, există un întreit paralelism: în interiorul cadrelor și manifestărilor și între cadre și manifestări. Între ele se stabilește „o ordine funcțională”, ceea ce semnifică mai mult decât o relație rece între ele, și anume o „solidaritate inițială și vie” între categoriile constitutive și cele regulative ale vieții sociale, dat fiind că părțile componente se leagă între ele, trăind în, prin și pentru „totul ce le dă viață și sens”, un paralelism înlăuntrul cadrelor (cosmologic, biologic, psihologic și istoric), un paralelism înlăuntrul manifestărilor (economice, spirituale, juridice și politice) și un paralelism între cadre și voință (Gusti, 1934, 8). Tr. Herseni și M. Vulcănescu au dezvăluit unele implicații metodologice profunde ale acestei legi asupra fundamentării conceptului de *explicație sociologică integralistă a comunităților umane* (Larionescu, 1996, 22). Deși fiecare factor constitutiv al societății este esențial autonom, totuși, precizează Tr. Herseni (1934, 107), pe urmele lui Gusti, între ele sunt multiple corespondențe, corelații, interdependențe datorită determinismului comun din partea societății. Tipul social din care fac parte diferitele activități nu se realizează contradictoriu, ci cu anumite forme economice apar anumite forme spirituale sau invers. Cauzația, observă D. Gusti, o deține întregul care-și armonizează părțile, adaptându-le una la alta, iar variația concomitentă a părților indică, de cele mai multe ori, o determinare comună. Prin legea paralelismului social D. Gusti atrage atenția asupra imposibilității de a explica o realitate concretă, o comunitate umană foarte complicată

prin câteva elemente care nu sunt decât abstracțiuni din nevoi de metodă, primatul deținându-l întregul, societatea.

Formula cauzalității sociologice, la care ajunge autorul, este surprinzător de originală și rezistentă la proba timpului (Larionescu, 2007, 129): numai împreună, voința socială (cu întreaga ei morfologie intimă) și cadrele sale naturale și sociale alcătuiesc cauzalitatea sociologică, sau codificat, $V + C = M$ (Voința + Cadre = Manifestări). Cât de actuală este viziunea gustiană asupra principiului cauzalității sociale se poate vedea cu ușurință din felul cum l-a aplicat în cercetarea satului românesc. D. Gusti a tratat, cu superioară înțelegere, agricultura ca valorizare a cadrului natural (climă, sol, relief) și social (tradiții, obiceiuri, opinie publică) de către priceperea și voința omenească. În acest context, preciza autorul, este explicabil eșecul reformelor agrare succesive, de la 1864 și până la exproprierea de după primul război mondial, inclusiv, datorat modalităților unilaterale de înfăptuire a lor. Principalul neajuns al reformelor agrare, specifică Gusti, este acela că „s-a dat pământ țăranilor, dar nu s-a făcut educația voinței țăranilor împroprietăriți pentru a face agricultură rentabilă”; succesul unei reforme agrare, susținea el, depinde hotărâtor de „trezirea voinței de mai bine, deșteptarea de noi trebuințe”, deoarece „potențele vieții țărănești trebuie actualizate” (Gusti, 1946, 54). Oare nu tot așa au procedat legiuitorii reformelor rurale de după 1989?

Cercetările monografice de sate ale Școlii de la București

Monografia sociologică a fost înțeleasă ca sistem sociologic și, simultan, instrument de lucru, care face posibilă confruntarea sistematică dintre teorie și realitate, „un mijloc simplu de cunoaștere integrală și amănunțită a realității, fără de care sociologia ca știință nu este posibilă”. Realitatea ce urma să fie abordată monografic era constituită din comunități rurale de pe tot cuprinsul țării. Motivația alegerii satelor pentru studiile de comunitate

este justificată de Gusti prin câteva rațiuni fundamentale. În primul rând este vorba de importanța demografică și socială a comunităților rurale pusă în lumină de studiile asupra satelor românești și a problemei agrar-țărănești, efectuate de diferiți specialiști precum și de mișcarea monografiilor sociologice sătești (o prezentare excelentă a literaturii monografice a satelor românești se află în Ion Chelcea, 1934/1991; 2002). În al doilea rând sunt de menționat activitățile de reformare a vieții satelor românești inaugurate de gânditori și politicieni pașoptiști precum N. Bălcescu, B. Catargiu, Ion Ionescu de la Brad și continuate de tradiția haretistă de ridicare a satelor prin bănci, școli, biblioteci, spitale, cooperative, obștii de cumpărare și arendare a moșiilor de către țărani. D. Gusti a considerat aceste tradiții drept premise cognitive și pragmatice ale propriului său sistem de sociologie monografică și ale acțiunii culturale de reformare socială a satului românesc.

Tipurile de ipoteze formulate și testate de Școala de la București (Larionescu, 2007, 123-125; 2009)

Școala monografică gustiană a experimentat câteva tipuri fundamentale de ipoteze ale cercetării monografice: *ipoteza monografiei exhaustive sau integrale*, testată și definitivată în campaniile monografice succesive de la Goicea Mare, jud. Dolj (1925), Rușetu, jud. Brăila (1926), Nereju, jud. Vrancea (1927), Fundu Moldovei, jud. Câmpulung (1928), Drăguș, jud. Făgăraș (1929, 1932, 1933, 1938, 1974), Runcu, jud. Gorj (1930), Cornova-Basarabia (1931); *ipoteza monografiei centrate pe o problemă-cheie*, experimentată de Institutul Social Banat-Crișana (ISBC) și reluată de cercetările echipelor studentești conduse de Dimitrie Gusti după 1934; *ipoteza „monografiei sumare de sat”* și a cercetării comparative a comunităților, reprezentând o variantă mai restrânsă a monografiei centrate pe o problemă-cheie, focalizată pe patru teme: *sănătate, muncă, minte și suflet*; *ipoteza monografiei sociologice*

zonale cu și fără sat-pilot, precum și ipoteza monografiei tematice.

Ipoteza monografiei integrale sau exhaustive este cea mai fidelă întru chipare a sistemului sociologic gustian, nu însă și cea mai adecvată din punct de vedere pragmatic, după cum vom vedea. Utilizarea acestei ipoteze induce câteva *consecințe metodologice cu implicații practice*, cum sunt actualismul sau prezenteismul sociologic, ideea neomogenității sociale, ideea egalei îndreptățiri a tuturor datelor de a fi cercetate sau tentația acumulării infinite de date, dificultăți de integrare sociologică a materialului empiric.

Actualismul sau prezenteismul sociologic decurge logic din teoria cadrelor și manifestărilor; acestea orientează investigațiile spre realitățile sociale prezente ale satelor, în ansamblul stărilor și potențialităților lor. Studiul trecutului era limitat la cel imediat anterior, circa 30 de ani. Dezvoltarea societății era concepută ca o „dezvoltare de circuit” în care se propun idealuri de îndeplinit, a căror actualizare este obiectul politicii; odată actualizate, idealurile trec, prin intermediul educației, în domeniul științelor sociale, inclusiv al sociologiei, îndeplindu-se un proces continuu dinspre realitate spre ideal și dinspre ideal spre realitate (real-ideal-real) (Bădina, 1965, 55).

Ideea neomogenității sociale exprimă cerința metodologică de a stabili valoarea de circulație a unui fapt, opinie, obicei (Stahl, 1934, 84). Această cerință indică exigența epuizării complete a tuturor informațiilor asupra problemelor considerate importante în cadrul teoriei sociologice; în situația fenomenelor de masă este vorba de epuizarea statistică parțială, după criterii care ulterior au fost dezvoltate în eșantionarea pe cote.

Egala îndreptățire a tuturor datelor de a fi recoltate, indusă prin legea paralelismului sociologic, a stimulat tentația acumulării de descripții, provocând un „efort veșnic neîncheiat de adiționare a datelor” (*ibidem*).

Integrarea sociologică a datelor, cerută de legea paralelismului sociologic și a principiului sintezei interdisciplinare, a fost cea mai mare neîmplinire a monografiilor integrale sau exhaustive, ducând la substituirea sociologiei integraliste cu „pura sociologie descriptivă” (Stahl, 1942, 627).

Rezultatele semnificative ale monografiilor sociologice integrale sau exhaustive sunt: *Enciclopedia României* (4 vol. 1938-1939), coordonată din punct de vedere științific de D. Gusti cu elevii săi apropiați M. Vulcănescu, A. Golopenția, H.H. Stahl; M. Vulcănescu, *Teoria și sociologia vieții economice*, 1932; Tr. Herseni, *Teoria monografiei sociologice*, 1934; H. H. Stahl, *Tehnica monografiei sociologice*, 1934; H. H. Stahl, *Școala monografiei sociologice*, 1936; H. H. Stahl, *Nerej, un village d'une région archaïque*, 1939, 3 vol.; D. Gusti, Tr. Herseni (coord.), *Îndrumări pentru monografiile sociologice*, 1940; D. Gusti, *Problema sociologiei, Sistem și metodă*, 1940; D. Gusti, *Cunoaștere și acțiune în serviciul națiunii*, 1940, 2 vol.; I. Conea (coord.), *Clopotiva, un sat din Hațeg*, 1940. Unul dintre cele mai semnificative rezultate ale cercetării monografice integrale este *Enciclopedia României* (4 vol., 1938-1939) coordonată din punct de vedere științific de D. Gusti împreună cu M. Vulcănescu, A. Golopenția, H. H. Stahl.

Ipoteza monografiei centrate pe o problemă cheie constituie una dintre primele alternative formulate explicit ca o schemă de cercetare sociologică de către A. Golopenția. Ea a fost testată de ISBC la cercetarea procesului descreșterii natalității și depopulării Banatului. Inovația introdusă era radicală (Cernea, 1973, 1061): în locul cercetării exhaustive a fiecărui cadru și manifestare se năștea o ipoteză de lucru care propunea coordonarea eforturilor sociologilor și specialiștilor nesociologi spre luminarea unui proces (problemă socială) considerat fundamental în vederea intervenției sociale.

Noua formulă păstrează schema cadrelor și manifestărilor, dar cu o *nouă funcționalitate indicativă*: ele se constituie ca un indicator

complex al contextului social, operându-se o ierarhie de importanță a contribuției cadrelor și manifestărilor la cunoașterea obiectului ; dispărea cerința egalei îndreptățiri a tuturor dimensiunilor unităților sociale la explorare până la epuizare. În cazul fenomenului depopulării s-a alocat un spațiu preferențial cercetărilor de medicină socială, iar „instrumentația cadrelor și manifestărilor” a pus în evidență : studiul demografic focalizat asupra natalității și mortalității ; studiul etico-juridic centrat asupra relațiilor matrimoniale, a atitudinii sâtenilor față de familie și căsătorie ; studiul creației spirituale aplecat asupra liricii erotice, opiniilor față de dragoste ; studiul economic axat pe cercetarea nivelului de trai etc. Aria cercetării a fost direcționată spre unitățile sociale reprezentative din punctul de vedere al procesului studiat. Rezultatele cele mai semnificative sunt : C. Groșoreanu, I. Nemoianu *et al.*, *Ancheta monografică în comuna Belinț*, Timișoara, ISBC, 1938 ; C. Groșoreanu, E. Botiș *et al.*, *Monografia comunei Sârbova*, Timișoara, ISBC, 1939, precum și studii în reviste de profil.

Ipoteza monografiei sumare de sat și a cercetării comparative a comunităților. Inițiativa i-a aparținut tot lui A. Golopenția (1939) și reprezintă o variantă mai restrânsă a monografiei centrate pe o problemă cheie, realizată mai operativ prin tehnici statistice și analiza comparativă concomitentă a satelor selecționate din diferite zone ale țării.

Semnificații indicative ale ipotezei monografiei sumare : orientarea spre probleme sociale și acute ale unităților sociale ; promovarea demersului comparativ în vederea obținerii de sinteze de procese și construcția de tipologii a satelor (Cernea, 1973, 1061) ; folosirea statisticii și cartografierii. Această orientare constituie un răspuns al Școlii la două cerințe ; a) necesitatea simplificării programului cercetării și adaptarea lui la posibilitățile de investigație ale echipelor regale studentești, instituite în cadrul acțiunii Fundației culturale (1934), având ca țel ridicarea social-economică și culturală a satelor și doar în plan secundar obiective științifice ; b) nevoia

simplificării datorată cerințelor de informare continuă și operativă a organelor de stat cu problemele social-economice și culturale ale satelor în vederea acțiunii reformatoare. Inovația constă în aplecarea echipelor asupra unei tematici comune, axată nu pe problemele locale ale fiecărui sat, cum specifică inițial concepția gustiană, ci pe problemele de interes național (Stahl, 1981, 361).

Rezultate semnificative ale monografiei sumare : A. Golopenția, D.C. Georgescu, *60 de sate românești cercetate de echipele regale studentești în vara 1938*, București, I.S.S.R., 1941-1943 (vol I : *Populația* ; vol II : *Situația economică* ; vol.IV : *Contribuții la tipologia satelor românești. Sate agricole, sate pastorale* ; vol. III destinat proceselor culturale nu a fost tipărit) ; Anton Golopenția, 60 sate românești, în *Sociologie românească*, An IV, 1942, 7-12, p. 629 și urm.

Ipoteza monografiei sociologice zonale, cu și fără sat-pilot. Un alt moment al diversificării tipologice a ipotezelor Școlii monografice l-a constituit cercetarea zonală (Herseni, 1971, 212), în care aria de investigație a constituit-o zona, delimitată fie de criterii teritorial-administrative, fie de criterii antropogeografice, etnografice, social-culturale. Din punct de vedere metodologic cercetările zonale au operat o monografiere sumară a satelor și comunelor pe schema monografiei sumare și o cercetare monografică integrală a satelor-pilot, care „vorbesc” în chip intensiv, pentru întreaga zonă.

Cea mai reprezentativă cercetare zonală, întreprinsă în 1939 de 21 studenți plus specialiști locali, a fost cea coordonată de Mihai Pop și Anton Golopenția, *Dâmbovicul, o plasă din sudul județului Argeș*, 1942. În concepția autorilor, informațiile deținute despre comunele mai însemnate (Rociu, Gliganu, Suseni, Oarja, Teiu) sunt dătătoare de seamă pentru întreaga plasă, iar plasa reprezintă, „prin aspectele mai izbitoare” o serie de trăsături ale României de sud (Pop și Golopenția, 1942, 6). Alte proiecte de cercetări zonale începute și realizate fragmentar : cercetarea regională a Țării Oltului, cuprinzând 69 de

sate, delimitate antropogeografic și etnologic, cu satul-pilot Drăguș, începută în 1939 cu o echipă interdisciplinară de 80 de persoane condusă de Tr. Herseni: cercetările au fost întrerupte de război. Menționăm și cercetarea zonei Munții Apuseni.

Ipoteza monografiei tematice a fost concepută în cadrul Școlii sociologice de la București pentru a fundamenta analiza unei teze sau probleme sociale cât mai complex și mai complet pe baza schemei cadrelor și manifestărilor, dar fără referire specială la o arie spațială (deși aceasta din urmă nu era exclusă). Rezultate: D.C. Georgescu, *L'alimentation de la population rurale en Roumanie*, în vol. „*La vie rurale en Roumanie*”, București, 1939; A. Golopenția, *Starea culturală și economică a populației din România*, în *Revista de Igienă Socială*, an X, 1-6, 1940; L. Apolzan, *Portul și industria casnică textilă în Munții Apuseni*, București, 1944; X. Costa-Foru, *Cercetarea monografică a familiei. Contribuție metodologică*, București, 1945; Tr. Herseni, *Probleme de sociologie pastorală*, București, 1941; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devalmașe românești*, 3 vol., București, 1958-1965.

Evaluarea semnificației actuale a integralismului sociologic gustian poate fi făcută la trei niveluri: un nivel macrosocial care are în vedere cadrul general în care se plasează proiectele de dezvoltare comunitară; un nivel mediu de generalitate referitor la conceptele referențiale ale proiectelor și un nivel empiric cu trimiteri la operaționalizarea ideilor de bază ale acestor proiecte, ambele fiind identificate în modelul gustian de „dezvoltare integrată a comunităților”.

Cadrul general al proiectelor dezvoltării comunitare. Relevanța concepției integraliste a Școlii de la București (Larionescu, 2009).

O analiză cuprinzătoare a proiectelor de dezvoltare comunitară este făcută de D. Sandu (2005 și 2008). Autorul tratează această temă în termenii unei „inovații sociale” apărute în contextul social românesc după 1989, dar care încorporează idei, acțiuni, experiențe de modernizare a satului din prima jumătate a

secolului XX. D. Sandu identifică două tipuri de proiecte de dezvoltare experimentate în România postdecembristă (Sandu, 2008, 32): DEVCOM (1998-2006) este un model centrat pe reducerea sărăciei satelor cu sprijinul activ al „fondurilor sociale” promovate de Banca Mondială, dar și prin implicarea comunității și a rețelelor locale; LEADER, prezent după aderarea la UE, se focalizează pe dezvoltarea comunitar-regională, prin parteneriate public-privat-ONG, cu participarea activă a grupurilor de acțiune locală. Distilând experiența de peste 8 ani a proiectelor comunitare de tip DEVCOM, autorul consideră că avem de-a face cu un transfer din practica internațională, mai degrabă „tehnic, ca agregare de reguli care prin aplicare este de așteptat să ducă la mai binele comunitar”; este vorba de un proces de „învățare socială a dezvoltării sociale prin proiecte și prin participare directă a beneficiarilor schimbării” prin „încercări și erori, prin trăire directă” (Sandu, 2008, 4). Dar, oricât de utile ar fi regulile de bune practici de facilitare a dezvoltării, mobilizare de resurse de capital uman și material, construcție de parteneriate, evaluare a schimbărilor prin proiecte, ele nu pot dobândi funcționalitatea unui „ghid pentru un proces de durată care să ducă la o dezvoltare durabilă. Nu se reduce nici la operații de genul facilitării. Pentru a fi eficientă, DEVCOM trebuie integrată în strategii de dezvoltare locală comprehensivă și durabilă” (Sandu, 2008, 6). În acest context autorul formulează modelul comprehensiv ANDEO pentru dezvoltarea comunitară din România, sprijinit atât pe tradițiile existente, cât și pe experiența acumulată în domeniu în perioada de tranziție.

Una dintre sursele documentare la care face referință modelul propus de D. Sandu este experiența echipelor regale studențești din anii 1934-1939, conceptualizată de autor ca un model al unei „dezvoltări locale integrate” (Sandu, 2008, 30). Credem că, pe lângă această contribuție, asupra căreia vom reveni, **concepția Școlii de la București** are o semnificație mai largă, de **viziune teoretică asupra**

unei posibile strategii naționale și regionale de dezvoltare a comunităților sătești.

D. Gusti se înscrie în tradiția gândirii sociale românești, dezvoltată de personalități eminente ca I.H. Rădulescu, G. Bariț, M. Eminescu, T. Maiorescu ș.a., conform căreia „punerea în lucrare” a principiilor moderne de libertate, egalitate, proprietate, democrație, stat modern să nu distrugă structurile sociale de solidaritate moștenite; eforturile teoretice de raționalizare și europeanizare ale societății românești rămase în urmă erau văzute de acești mari oameni de cultură cu autentică vocație politică prin conservarea memoriei istorice, a ideii de comunitate, comunitățile istorice fiind singurele care pot genera spirit de unitate, coeziune socială, implicare morală, continuitate, sentimente de datorie, de apartenență.

Ca și înaintașii săi, D. Gusti era convins ca o noua ordine socială se clădește simultan pe identități colective și individuale ca răspunsuri la două tipuri fundamentale de nevoi umane: **nevoia de solidaritate de grup** care implică atașament emoțional, intimitate socială, sentimentul de ierarhie, de apartenență și **nevoia de individualizare**, care presupune afirmarea voinței, a rațiunii, a drepturilor și libertăților individuale. Rațiunea umană, natura omului nu constituie, în optica personalităților care au fondat sociologia românească, un garant suficient al legitimității împrumutului cultural în vederea modernizării societății tradiționale; „omul natural” trebuie completat de „omul istoric”, adică de omul susținut de autoritatea comunității etnice, religioase, familiale, sătești, de vecinătate, de raporturile de prietenie etc. Cele mai interesante perspective, idei și sisteme sociologice au fost imaginate ca răspuns la tensiunea dintre eforturile de conservare a identității etnice pe de o parte, și modernizarea ei prin împrumutul cultural extern, pe de alta.

Dimitrie Gusti și, într-o anumită măsură, Petre Andrei, C. Rădulescu-Motru au considerat etnicitatea ca o trăsătură **ideal tipică** contrapusă altei trăsături ideal tipice, națiunea. Etnicitatea semnifică ceea ce natura a făcut din popor, adică o **comunitate de**

sânge și tradiție care duce o **viață pasivă**, de **fatalism** și **resemnare**. Spre deosebire de popor care este o comunitate etnică naturală, națiunea este un **ideal tip** al cărei note definitorii sunt creația voluntară, efortul de fiecare clipă, voința de a fi, de a trăi și de a lupta pentru un ideal, de creare a unui destin propriu. Dacă poporul este ceea ce natura l-a făcut, națiunea este „ceea ce se străduiește ea să fie, ceea ce rezultă din efortul neîncetat al celor care o compun (Gusti, 1938); națiunea presupune o voință conștientă de scopurile pe care le urmărește, stăpână pe mijloacele ei de acțiune” (*ibidem*). Introducerea dimensiunii voluntare ca o variabilă definitorie a națiunii care o diferențiază în chip specific, fără a o rupe însă de starea etnică naturală a poporului este, după opinia noastră, contribuția decisivă a sociologiei gustiene a comunității naționale, cu urmări profunde în planul cunoașterii și acțiunii practic-politice. În acest context de idei orice acțiune reformatoare, orice proiect de dezvoltare rurală devin manifestări de voință socială națională și, respectiv zonală sau locală, manifestări definite prin dimensiunile creativității și responsabilității în promovarea valorilor ținând seama de „ierarhia problemelor impusă chiar de realitate” (Gusti, 1938, 17).

Modelul gustian al „dezvoltării integrate a comunităților rurale”. Semnificație actuală

(Larionescu, 2009)

Prima analiză sistematică a tradițiilor de acțiune reformatoare a satelor ca resurse endogene ale proiectelor actuale de dezvoltare comunitară a fost făcută recent de D. Sandu (2008, 27-32). Sunt prezentate succesiv modelul „Spiru Haret” de ridicare culturală a satelor prin apostolatul dascălilor și preoților (primele două decenii ale sec. XX), modelul „comitetelor școlare” instituite în 1919 de ministrul educației C. Angelescu și „modelul dezvoltării comunitare integrate” pus în practică de echipele regale studențești, organizate de D. Gusti.

Dintre toate ipotezele și echipele monografice D. Sandu s-a oprit asupra formulei simplificate de monografie rurală experimentată de echipele regale studențești, considerată, probabil, cea mai potrivită pentru tratarea resurselor tradiționale ale programelor de dezvoltare comunitară și regională. Tipul de intervenție comunitară a echipelor regale studențești, centrat pe patru obiective prioritare – muncă (economie), sănătate, minte (educație), suflet (viață spirituală) – era una de factură integrată, precizează autorul, în două sensuri: a) cercetarea-acțiune era programată a se desfășura interdisciplinar și multidimensional (pe toate cele patru obiective) și nu doar pe un singur domeniu; b) intervenția complexă a echipelor de studenți și specialiști era de tip participativ, implicând antrenarea sătenilor, alături de membrii echipelor la soluționarea problemelor locale și/sau zonale (Sandu, 2008, 30). Aici autorul identifică resurse tradiționale pentru ceea ce programele actuale definesc agenții ale dezvoltării: echipele studențești apar într-o dublă calitate, atât de facilitatori, cât și de actori activi ai intervențiilor de dezvoltare comunitară. Modelul acestor echipe intră în tiparul unei „dezvoltări locale integrate” (*ibidem*), durabile, în care se combină în chip programatic participarea locală a populației și autorităților cu expertiza externă (centrală, zonală, internațională).

Relevanța contemporană a concepției integrale gustiene poate fi extinsă, după opinia noastră, și la alte tipuri de cercetări monografice, cum sunt monografiile centrate pe o problemă-cheie și monografiile sumare și zonale, cu și fără sat-pilot. Deși în aceste cercetări *prioritatea* o avea, este drept, *cunoașterea integrală a comunităților*, indusă programatic prin legea paralelismului sociologic, funcționalitatea acestei exigențe s-a modificat substanțial în practica acestor monografii; de fapt, a apărut *o nouă orientare metodologică, de importanță strategică pentru programele actuale de dezvoltare comunitară* și care nu apare explicit în experiența echipelor regale mai sus amintite. Este vorba de cerința programatică a menținerii schemei

cadrelor și manifestărilor ca *indicator complex al contextului social*, simultan cu un proces nou de *ierarhizare a importanței contribuției cadrelor și manifestărilor la luminarea problemei majore cu care se confruntă comunitatea*. Aceste modele de monografii avertizează autorii contemporani de proiecte de intervenție comunitară asupra nevoii stringente a cunoașterii contextului social în care se operează proiectul, oferind și o „tablă de materii” completă a indicatorilor de acoperit cu informații. Cu alte cuvinte, oricare ar fi obiectivul precis al proiectului, acesta urmează să fie integrat în problematica ecologică, istorică, în stocul de tradiții al comunității cercetate, în viața economică, spirituală, etico-juridică și politico-administrativă a acesteia. Pe lângă aceste considerații, tipurile de monografii centrate pe o problemă-cheie și monografiile sumare de sat pot fi recuperate și în direcția resurselor privind agenții dezvoltării, facilitatori și actori efectivi, care acționează în cele două planuri, local și extralocal.

Experiența gustiană poate fi fructificată și în direcția creșterii capitalului social, a îmbogățirii rețelelor comunitare în practica programelor de dezvoltare rurală. Gusti era convins că prin trecerea de la monografiile exhaustive la echipele complexe studențești de acțiune comunitară se produce o îmbogățire a sociabilității prin greutatea tot mai mare a factorului ideal în procesul de socializare. Între cele două sfere principale care se întretaie în orice viață socială, și anume trecutul care supraviețuiește în memoria colectivă, în operele de cultură (este vorba de acel trecut „actualizat”, sau „prezentualizat”) și viitorul care se prezintă ca scop (sau ideal) se produce un „circuit” ale cărui efecte sporesc pe măsura „naționalizării” societății. Pentru a deveni un normativ al realității idealul trebuie să fie cuprins în posibilitățile de devenire ale realității sociale, raportul fiind de la virtual la actual. Cu cât societatea și-a exersat mai mult reacțiile sale creatoare (manifestările) la provocările factorilor de mediu (inclusiv mediul social), cu atât mai aptă se poate dovedi în a oferi posibilitatea idealului, întrucât aici omul se poate compara cu alții, se

poate proiecta „obiectiv”. Doar în societate el este „ceea ce este” și „ceea ce ar putea să fie”, „doar aici el poate alege unele posibilități mai mult decât pe altele, și tot aici i se poate impune o cale” (Herseni, 1935, 106, 107). Cu cât o societate e mai dezvoltată cultural, adică în termeni gustieni, cu cât este mai aproape de stadiul personalității naționale maxime, cu atât sporește efectul socializator al idealului, al valorilor. Și aceasta întrucât imperativul moral presupune aprobare launtrică, acceptare voluntară; el nu poate constrânge deoarece, așa cum pe bună dreptate observa Tr. Herseni, el nu deține o realitate care să poată constrânge altă realitate, fiind pentru om scop și nimic mai mult. Ceea ce poate face însă societatea, și o face cu atât mai bine cu cât este mai bogată în manifestări sociale, este, așa cum am văzut, să *ofere posibilitatea idealului și să îl indice* în același timp. În sens analog argumenta și Petre Andrei posibilitatea fericirii prin actualizarea virtualităților din sufletul nostru *în și prin* comunitate.

Bibliografie

- Abraham, D. și Chelcea, S. (1996) Contribuția științifică a profesorului H. H. Stahl la cunoașterea comunităților rurale românești. În M. Larionescu (coord.). *Școala sociologică de la București. Tradiție și actualitate*. București: Editura Metropol.
- Bădescu, I. (1994) *Istoria sociologiei. Perioada marilor sisteme*. Galați: Editura Porto-Franco.
- Bădina, O. (1965) *Dimitrie Gusti*. București: Editura Științifică.
- Boudon, R. (1990) *Texte sociologice alese*. București: Editura Humanitas.
- Caraioan, P. (1971) Profesorul Dimitrie Gusti și Școala sociologică de la București. În *Sociologia militans, IV, Școala sociologică de la București*. București: Editura Științifică.
- Cernea, M. (1973) Cercetarea monografică a comunităților rurale în sociologia din România. *Revista de filosofie*, tom 20, 9, 1052-1065.
- Chelcea, I. [1934] (1991) Literatura monografică a satelor noastre și problemele în legătură cu studiul satului românesc. Momente principale. *Sociologie Românească*, 5-6, 355-364 (republicat).
- Chelcea, I. (2002) *Privire către noi înșine, ca popor*. Pitești: Editura Universității din Pitești.
- Constantinescu, A. N. (1935) *Planul unor monografii de istorie locală pentru sate*. București: Asociația română de monografii istorice.
- Etzioni, A. (1993/1995) *The Spirit of Community. Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. London: Fontana Press.
- Geană, G. (1996) Școala monografică și antropologia. O relație inter-disciplinară și devenirea ei. În M. Larionescu (coord.). *Școala sociologică de la București. Tradiție și actualitate*. București: Editura Metropol.
- Golopenția, A. (2007) *Români de la est de Bug*, vol. I și II, București: Editura Enciclopedică.
- Golopenția, A. și Georgescu, D.C. (1941) *60 de sate românești cercetate de echipele regale studențești în vara 1938*, București: I.S.S.R.
- Gusti, D. (1934). Sociologia monografică, știință a realității sociale. În Tr. Herseni. *Teoria monografiei sociologice*. București: Institutul Social Român.
- Gusti, D. [1934] (1968) Sociologia monografică, știință a realității sociale. În D. Gusti. *Opere*, vol I., București: Editura Academiei.
- Gusti, D. (1938) Știința națiunii. În *Enciclopedia României (I. Statul)*. București: Imprimeria națională.
- Gusti, D. (1946) *Sociologia militans. Cunoaștere și acțiune în serviciul națiunii. I. Cunoaștere*. București: Fundația Regele Mihai I.
- Gusti, D. și Herseni, T. (1940) *Îndrumări pentru monografiile sociologice*. București: Institutul Social Român.
- Herseni, T. (1934) *Teoria monografiei sociologice*. București: Institutul Social Român.
- Herseni, T. (1935) *Realitatea socială. Încercare de ontologie regională*. București: Institutul Social Român.
- Herseni, T. (1971) Sociologia cogitans. În P. Caraioan (coord.). *Sociologia militans*, București: Editura Științifică, vol. III, 22.
- Larionescu, M. (1996) Dimitrie Gusti – Fondatorul Școlii sociologice de la București. În M. Larionescu (coord.). *Școala sociologică de la București. Tradiție și actualitate*. București: Editura Metropol.
- Larionescu, M. (2007) *Istoria sociologiei românești*. București: Editura Universității din București.

- Larionescu, M. (2009) Integralismul sociologic al Școlii de la București. Relevanță contemporană pentru proiectele de dezvoltare rurală. În Ilie Bădescu, Ozana Oancea (coord.), *Tratat de sociologie rurală*, vol. I (în pregătire).
- Lovinescu, E. (1924/1972) *Istoria civilizației române moderne*. București : Editura Științifică.
- Mihăilescu I. (2005) Profesorul Henri H. Stahl și Școala sociologică de la București. *Sociologie românească*, vol. III, 2, 36-43.
- Neamțu, O. (1971) Serviciul Social. În P. Caraioan (coord.). *Sociologia militans*. București : Editura Științifică, vol. III, 153-169.
- Nisbet, R. A. (1953) *The Sociological Tradition*. New York : Basic Books Inc. Publishers.
- Pascaru, M. (2003) *Sociologia comunităților*. Cluj-Napoca : Editura Arg.
- Pitulac, T. (2007) *Comunitate*, în C. Zamfir și S. Stănescu, (coord.), *Enciclopedia dezvoltării sociale*. Iași : Editura Polirom.
- Pop, M. și Golopenția, A. (1942) Dâmbovnicul, o plasă din sudul județului Argeș, în *Sociologie românească*, vol. IV, 7-12, 413-493.
- Rostas, Z. (2003) *Sala luminoasă. Primii monografiști ai Școlii gustiene*. București : Editura Paideia.
- Sandu, D. (2005) *Dezvoltare comunitară. Cercetare, practică, ideologie*. Iași : Editura Polirom.
- Sandu, Dumitru. (2008). *Dezvoltare comunitară și regională*. București : Facultatea de Sociologie și Asistență Socială.
- Speranția, E. (1939) *Introducere în sociologie*. Cluj : Casa Școalelor.
- Stahl, H. H. (1932) Vatra satului Cornova. În *Arhiva pentru știința și reforma socială*. An X, 1-4.
- Stahl, H. H. (1934) *Tehnica monografiei sociologice*. București : Institutul Social Român.
- Stahl, H. H. (1939) *Nerej. Un village d'une region archaïque*. Monographie sociologique dirigee par (vol. I). Bucharest : Institut de Sciences Sociales de Roumanie.
- Stahl, H. H. (1942) Nerej, un sat dintr-o regiune arhaică. *Sociologie românească*, IV, nr. 7-12, 627.
- Stahl, H. H. (1971) Învățăminte metodice și tehnice. În *Sociologia militans. III. Școala sociologică de la București*. București : Editura Științifică.
- Stahl, H. H. (1981) *Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor sociologice”*. București : Editura Minerva.
- Ungureanu, I. (1990) *Paradigme ale cunoașterii societății*. București : Editura Humanitas
- Vianu, T. (1929) Realitatea artistică în cercetarea monografică. Comunicare în Secția de sociologie a I.S.R. După P. Caraioan. Profesorul Dimitrie Gusti și Școala sociologică de la București. În *Sociologia militans. IV. Școala sociologică de la București*. București : Editura Științifică.
- Vulcănescu, M. (1932) Teoria și sociologia vieții economice. Prolegomene la studiul morfologiei economice a unui sat. În *Arhiva pentru știința și reforma socială*. Anul X, 1-4.
- Zamfir, C. (2005) Ce a lăsat Dimitrie Gusti sociologiei postbelice?, în *Sociologie românească*, vol. III, 2, 11-15.

Primit la redacție : ianuarie, 2010